

В.В. Жуковський

БОЖЕСТВЕННА ЕНЕРГІЯ І ЇЇ ЗНАЧЕННЯ У БОГОСЛОВ'І ТАНТРИЗМУ

ТАНТРИЗМ як богословсько-філософський і релігійно-містичний рух з'явився у IV ст.н.е. Починаючи вже від VI ст., він набрав форму загальноіндійської течії. Як зазначає М. Еліаде, «тантризм був справді модою і досить швидко став неймовірно популярним не лише серед філософів і богословів, а також серед активних практиків релігійного життя (аскетів, йогинів і т.д.). [...] За порівняно короткий час індійська філософія, містицизм, ритуали, етика, іконографія і навіть художня література опинились під впливом тантризму. Це був насправді паніндійський рух, оскільки його прийняли всі великі індійські релігії і всі «сектантські» школи» [Eliade 1990, 200]¹. Постають запитання: чому тантризм став таким популярним і впливовим? якими були головні причини такого поширення? що є центральним і визначальним фактором, який спричинив до глибокого проникнення тантризму у багату і різноманітну духовно-містичну традицію індуїзму? Ці та інші питання постають перед дослідником, який вперше зустрічається з цією духовно-містичною течією індуїзму. В нашому аналізі ми зосередимось на одній з найголовніших рис тантричного богослов'я – його «енергійному» вимірі, оскільки саме завдяки концепції божественної енергії тантризм вирішує давню проблему взаємозв'язку між божественним буттям, людиною та світом і пропонує відкритий, універсальний та моністичний погляд на божественне буття і світобудову. Наслідком цього є те, що у тантричному містично-релігійному вченні немає жодного соціального, кастового, статевого чи культурно-релігійного ексклюзивізму і дискримінації стосовно покликання людини до містичної участі в божественному бутті.

Слово «тантра» походить від санскритського кореня «тан», що означає «простягатися». Цей термін з'являється вже у IV ст.

до н.е. у роботі *Apastamba-Srauta Sutra*, в якій він використовується на означення певної ритуальної процедури, що містить у собі різні аспекти. У III ст. до н.е. це слово вживалось у значенні «основоположних канонів системи думки». На початку християнства слово «тантра» почало асоціюватися з особливою метафізикою, базованою на містичному досвіді [Abhayana 2000, 171]². З найдавніших часів релігійна практика (*sādhana*) тантризму співіснувала з філософією Веданти у головному річищі індійського духовного вчення. Незважаючи на давнє коріння походження тантричної традиції, літературно вона була оформлена лише близько V–VI ст.н.е. [Abhayana 2000, 176]³.

Головні характеристики тантричного богослов'я

Тантризм не є богословською системою чи школою у вузькому розумінні. Це радше релігійно-духовна практика з певними ведичними коренями, але з відмінними богословськими підходами, джерела яких, можливо, походять від індійських автохтонів [Eliade 1990, 202]⁴. Тантричне богослов'я має ведичну спадщину, але без остаточної і визначальної залежності від її богословських парадигм [Padoux 1963, 44]. Тантризм представляє свої тексти як об'явлені і без будь-яких зв'язків із Ведами. Для adeptів тантризму їхнє богослов'я пропонує інший, відмінний від ведантичної сотеріології, шлях спасіння. Тантричний підхід до розуміння спасіння-звільнення (*moksha*) набагато краще пристосований до потреб сучасності, ніж сотеріологічне мислення ведичної ортодоксії. Тантризм пропонує шлях спасіння для представників будь-якої касты, віку і статі. Немає дискримінації стосовно міри участі людини у спасінні. У певному сенсі тантризм відкриває нову (у порівнянні з Ведами і Упанішадами) богословську

ментальність для своїх адептів [Padoux 1963, 44]. Цей духовно-релігійний рух наполягає на святості і чистоті всіх речей. Таке позбавлене дуалізму світобачення робить весь світ єдиним, святим і чистим. Всі виміри буття є членами цілісної містичної «сім'ї» (*kula*). У такому «святотому» тантричному «колі» (*cakra*) не існує проблеми, пов'язаної з кастовою дискримінацією⁵. Всі елементи світобудови походять від одного і того самого вищого джерела, божественної енергії, яка формує цю одну, цілісну містичну «сім'ю» [Zimmer 1951, 572–575].

Головну спадкову тяглість тантричної думки стосовно Веданти та Упанішад можна побачити у богослов'ї співвідношення між мікро- і макрокосмосом. Проте у контрасті з ортодоксальним індуїзмом найважливіша тантрична вимога полягає у тому, щоб не заперечувати і не відкидати світ, а навпаки, приймати його [Padoux 1963, 45]. Відкидання і втеча від світу невластиві для тантризму. Він наполягає не лише на відкритості до світу, а й на його трансформації. Один із найсуттєвіших принципів тантричної антропології полягає у тому, що людина повинна піднятися через природу і завдяки їй, а не відкидати природу [Zimmer 1951, 576]. Так, у *Куларнаві Тантрі* стверджується, що «якщо хтось падає на землю, то він мусить піднятися за допомогою землі» [Woodroffe 1929, 593]. Тантричний підхід акцентує на духовному шляху пошуку істини. Це яскраво виражене практичне богослов'я, яке базується на містичному досвіді трансформації людської природи.

Центральним пунктом тантричного богослов'я є концепція божественної енергії. Існує два головні напрямки розвитку інтерпретації божественної енергії. З перспективи мікрокосмосу енергія (*Kundalini*) – це ядро людини і її потенційність до реалізації боголюдської єдності. Згідно з тантричним «енергізмом» кожна людина – це «велике таїнство багатьох різновимірних енергій» [Mysticism 1999, 33]. З макрокосмічної перспективи божественна енергія (*Shakti*) – це фундаментальна божественна сила творення, підтримки і руйнування світу. Ця енергія відкриває можливість взаємовідносин між людиною і божеством [Mysticism 1999, 35]. Для Тантри все є божественним і перебуває у живій єдності [Mysticism 1999, 37–38], тому що кожне одиничне буття

наповнене і підтримується божественною енергією. Тантризм можна окреслити як найрадикальніший абсолютизм саме з причини всюдисущості божественної енергії. Систематичний наголос на ідентичності абсолютного (*paramārtha*) і феноменального (*vyavahāra*) світу відрізняє тантричне богослов'я від ортодоксального вчення індуїзму чи буддизму. Переживання досвіду цієї ідентичності є головною метою тантричного релігійного практику (*sādhana*). Богослов'я ідентичності феноменального й абсолютного світів було виокремлено всіма вчителями богослов'я тантризму як ядро, навколо якого обертається вся тантрична думка [Agehanandi 1993, 18].

Б. Агегананді подає три основоположні аксіоми тантричного богослов'я: 1) дуже радикальний абсолютизм; 2) феноменально-ноуменальна ідентичність; 3) наголос на особовому досвіді, а не на спекулятивному підході [Agehanandi 1993, 20–31]. Основою цих тверджень є «енергійна» парадигма богомислення, яка з'являється у тантризмі як його універсальна модель. У тантричному богослов'ї більший наголос робиться на прикладанні зусиль, аніж на отриманні знання. Зусилля подвижника полягають у намаганні досягнути істинну свободу через єднання з першоосновою, яка водночас є первинною енергією [Padoux 1963, 46]⁶. Єдність із божественною енергією є джерелом преображення людини [Padoux 1963, 46]. У тантризмі енергія, яка є божественним проявом, водночас присутня як у світобудові, так і у людському бутті. Вона єднає їх в одну-єдину цілість, у котрій людина стає вже буттям, поєднаним з божеством, яке через свою силу домінує у Всесвіті. Такий тантричний «енергійний» підхід у космології дозволяє окреслити взаємозв'язок між божественним буттям і людиною як одну тотальну гомологічну систему [Padoux 1963, 46].

Трансцендентний та іманентний вимір божественного буття у тантризмі

Згідно з тантричним богослов'ям Шива є недоступним божественним буттям, абсолютом. Він – *Mahadev*, «великий Бог», чи *Maheshvar*, «великий Господь». Головними характеристиками Шиви є вічність, відокремлення, нерухомість [Abhayanaanda 2000,

172]. «Водночас він вміщає і розуміє все, що не вміщає і не розуміє його. Це різниця між Богом і його творінням» [The Bhagavat Gita 1967, 217]. Іншими словами, ми маємо найвище буття, яке, будучи невичерпним іншими сутностями, охоплює їх [Abrahams 1995, 25].

Божественне буття як первинна єдність має два виміри: перший – трансцендентний (*Shiva*), другий – іманентний (*Shakti*-енергія), як і світ; один – абсолютний, другий – відносний; один – вічно незмінний, другий – джерело руху. Від найдавніших часів ці два аспекти означували чоловіче і жіноче начало. Шива як абсолют, верховна свідомість є батьком, володарем і паном. Шакті – це його творча енергія, яка народжує Всесвіт, уособлення матері і сили. Божественна єдність є однією, вічною і неподільною реальністю, яка проектує своє животноє світло у форми світобудови. Це світло, з одного боку, не відокремлене від самого божества, а з другого – відрізняється від незмінного буття божественного абсолюту. Первинне божественне буття називають «він». Натомість світло чи енергію, що формує мінливий світ, називають «вона». Незважаючи на це розрізнення, говоримо про існування одного божественного буття, а не двох. С. Абгаянанда описує таку єдність у розрізненні так: «Він є світовий розум; вона є його думка. Він – промовець, вона – слово. Він – насіння, вона – дерево. Вони є взаємодоповнюючі аспекти однієї неподільної реальності» [Abhayananda 2000, 171]. Таким чином, іманентність і трансцендентність у тантризмі не розглядаються як два протилежні стани.

С. Радхакрішнан підкреслює, що Бог діє через Шакті як через свою інструментальну причину. Шива для світу є його першою причиною, Шакті – інструментальна причина. Бог через свою Шакті пронизує весь світ, проникаючи у всі його виміри. Онтологічна всюдисущість Бога є такою, що, здається, він не відрізняється від світу. Проте Бог не ідентичний зі світом людини і світом природи. Водночас він є в них і вони є в ньому. Недуалізм, чи монізм, тантризму не означає відсутності розрізнення, а – неподільність [Радхакрішнан 1993, 653]. Саме тому стародавні індійські мислителі могли казати, що «цей цілий світ є Брахма» [Abrahams 1995, 25]. Проблему взаємозв'язку

між трансцендентністю та іманентністю яскраво описав С.Д. Мудгал: «Хоч два яруси не відрізняються, однак вони не є ідентичними. Нижчий існує у вищому; вищий перевершує нижчий. Нижчий є завдяки вищому [...] вищий є нижчим, лише коли обумовлений часово-просторовою реальністю. Нижчий є вищим *sub specie aeternitates*» [Advaita of Sankara 1975, 16]⁷.

Фундаментальним положенням, на якому будується тантричний монізм, є енергійна природа буття. Згідно з оригінальними тантричними джерелами *Īśvarapratyabhijñākārikā Utpaladeva*, всі речі мають сутність всіх інших, тому що кожна річ має форму-природу всіх речей. Все перебуває у всьому з різноманітною конфігурацією форм [Vrtti 2002, 153–209]. Цією «формою-природою всіх речей» є божественна енергія (Шакті), через яку Шива перебуває й автономно об'являється у кожному елементі світобудови. Розрізнення між Шивою і Шакті допомагає осмислити багатоманітне розрізнення у божественному енергійному бутті. Саме тому все має «природу» Шиви, а отже, питання єдності і множинності Всесвіту стає безглуздим. Згідно з тантризмом все, що існує поза Шивою як першим принципом, існує у ньому, тобто всі наслідки передіснують у їхній причині. Багатоманітність божественних проявів з'являється перш за все у первинному принципі, у його енергії як оригінальному архетипі чи парадигмі [Padoux 1963, 70].

Отже, божественні прояви первинно існують в архетипі, у чистій силі, яка поєднана із Шивою як абсолютотом. Однак ці прояви присутні скрізь і завжди. Божественна енергія є об'явленням, субстратом чи сутністю (*sāra*) всіх буттів. Вона пронизує (*vyāpyate*) увесь мікро- і макрокосмос (як олія пронизує зернину сезаму) [Padoux 1963, 71]. Така «олія» дає реальне буття кожній істоті і кожній речі.

Перший принцип невіддільний від своєї енергії, він іманентний у своїх проявах, які є повністю у ньому [Padoux 1963, 72], «у кому все перебуває, від якого все походить, який є всім і всюди, який є всюдисущим» [Padoux 1963, 72]. Тут можемо бачити типову богословську антиномію: з одного боку, тантричний моністичний підхід підкреслює абсолютну єдність і недоступність природи верховного божественного буття (Шива чи Вішну), а з другого боку, той самий бого-

словський підхід звертає увагу на багатоманітні прояви божественної енергії, які об'являють божественне буття у світі. Шива вільно об'являє свою силу у всьому існуючому. Це свого роду енергійна експансія божества. Всі речі мають «енергійну» божественну силу, яка називається *shakta*. Проте здатність робити щось не означає бути незалежним. Якщо божественні енергії є *shaktis*, Шива є володарем цих *shaktis*, адже його буття невіддільне від них. Шива проявляє себе у настільки багатоманітних способах, наскільки багатоманітними є його сили. Він не ізольований від своєї сили-енергії, навпаки – він присутній у всьому завдяки силам, через які він себе проявляє, знаємо ми про це чи ні. «Існування чи неіснування проявів залежить від Господа, який визначає всю багатоманітність їхніх з'яв» [Vrtti 2002, 154].

Згідно із вченням тантризму центральною причиною послідовності у речах є дія Господа, спрямована до багатоманітних проявів, які розрізняють природу кожної сутності. «Через різноманітність фізичних форм він спричиняє просторову послідовність проявів; через маніфестацію різноманітних дій Господь спричиняє також часову послідовність проявів» [Vrtti 2002, 154]. Божественна енергія (Шакті) відкривається через «різноманітність об'явлень [...] справжньої творчої сили (*nirmānaśaktih*) Господа», яка «сяє в абсолютній повноті» [Vrtti 2002, 155–156]. Ідея божественної дії і відношення її до макрокосмосу і мікрокосмосу базована на одночасній єдності і множинності» [Vrtti 2002, 157, 160] божественної природи. «У діяльності (*tatra*⁸) існує одна внутрішня реальність (*āntaram tattvam*)» [Vrtti 2002, 158]. «Сила діяльності» є одним із найважливіших технічних термінів тантричного богослов'я.

Головне вчення тантризму про божественне буття можна визначити таким чином: сутнісна реальність (*tattvam*) божественного буття, яке за природою абсолютно неподільне (*abhinnam eva*), парадоксально стає одним і множинним через поділ у внутрішньому і зовнішньому прояві⁹. Це відбувається з причини множинності проявів індивідуальних реальностей (*svalaksana*) [Vrtti 2002, 158]. Все у світі визначає Господь через кожний одиничний свій прояв [Vrtti 2002, 170]. Природа «Господа [...] вічно про-

являється (*sarvadābhāta*)» [Vrtti 2002, 172]. Тантрична думка наголошує на множинності різноманітних об'явлень божественного буття, яке своїм волінням проявляє себе у різних речах світу. «Отож його сила, будучи нескінченною, творить речі¹⁰ явними завдяки своїй волі, і у цьому полягає його активність, його буття як Творця (*nirmātrā*)» [Vrtti 2002, 175]. Головну роль відіграє сила воління (*icchāśaktih*), яка є джерелом його діяльності і виявляє його буття у світі. «Отже, причиновість, дія, діяльність є не що інше, як воля того, хто бажає з'явитись у формі світу, у різних проявах» [Vrtti 2002, 187].

Шива-Шакті

Вчення про взаємовідношення між Шивою і Шакті є центральною темою тантричного богослов'я¹¹ і розглядається у багатьох текстах ведичної літератури¹². В ортодоксальному індуїзмі Шакті – як динамічна «космічна сила», піднесена до статусу божественної матері, яка підтримує не лише всі виміри Всесвіту, а також різні маніфестації богів [Eliade 1990, 202]¹³. Богослов'я Шакті-енергії як богині почало знову утверджуватися у період пізніх Упанішад. Сьогодні вона знову є головним божеством у тантризмі. Дружини різних богів, як і Шакті, є силами їхніх чоловіків, через які вони себе проявляють [Zimmer 1951, 569]. Термін «Шакті» походить від кореня *shak*, що означає «бути здатним», «мати силу щось робити». Шакті – це енергія, божественна сила, царська сила, сила слова [Feuga 1994, 23]. Шакті – це жива, об'являюча сила Бога, божественна дія, яка проявляє назовні його природу. Шакті (Шаті – жіноча форма *sat*, або «Правда») також є дружиною Шиви. Якщо ми розглядаємо персоніфікацію Бога як Вішну, тоді жіночий принцип є Богиня, Лакшмі, znana також як Шрі [Abhayapanda 2000, 173]. Г. Зіммер підкреслює, що боги «повернули свої енергії до первісної Шакті, однієї сили, головного джерела, у якому все має свою основу. Результатом цього було велике відновлення первинного стану вселенської сили, чи потенційності» [Zimmer 1972, 192]. М. Еліаде пояснює, що «ця першість, чи домінування, Шакті», божественної жінки і матері¹⁴, у місії спасіння є тому [Eliade 1990, 264], що тантризм і всі його рухи походять від доктрини Шакті. Шакті – це проявлений аспект абсолюту¹⁵, репрезен-

тативний зразок. Так, у *Вішну Пурана* зустрічаємо такий опис Шакті: «*Шрі*, наречена Вішну, мати світу, – вічна і нетлінна. Як він є тим, хто скрізь розходиться, такою є також і вона. [...] Вішну – значення, вона – слово (*вак*). [...] Він – божество, вона – поклоніння. Він – творець, вона – творіння. [...] Бог є абсолютною тишею. Вона – капітулює перед нею. [...] Лакшмі – світло. [...] Не існує нічого іншого ніж ці двоє» [Abhayanaanda 2000, 174–175].

За допомогою образної мови автор змальовує антиномічну реальність одночасної єдності і подвійності між Шивою (Вішною) і Шакті (Лакшмі), тобто між Богом і його творчими енергіями. Існують різні способи вираження цієї богословської антиномії у природі божества, через нероздільність і подвійність у єдності двох представлених вимірів, двох невіддільних аспектів одного божого буття. Отож Брахман і Шакті – ідентичні. Якщо приймається один, приймається також інший. «Це подібно до вогню і сили його горіння. Якщо ти бачиш вогонь, ти повинен визнавати також і силу, з якою він горить. [...] Не можна уявити сонячні промені без сонця, [...] ні сонця без його променів» [Zimmer 1951, 563–564]. Отож ніхто не може думати про Брахмана без Шакті чи про Шакті без Брахмана¹⁶. Не можна розглядати абсолютне без відносного чи відносне без абсолютного. Ця сила також шанується як Кālī. Кālī є правдивим Брахманом, і Брахман є правдивою Кālī. Це одна і та сама реальність. Коли ми думаємо про неї як про неактивну чи не задіяну у творення, оберігання і руйнування, тоді ми називаємо її Брахманом. Проте, коли вона zaangażована в ці види діяльності, тоді ми називаємо її Кālī або Шакті. Реальність є однією і тією самою. Різниця є лише у найменуванні і формі [The Gospel 1942, 133–135]. Головний намір Тантри як духовної практики полягає в отриманні досвіду єдності Шиви і Шакті у духовно-містичному житті подвижника [Abhayanaanda 2000, 175]¹⁷.

С. Абгаянанда підкреслює, що Шакті є «вселенською творчою силою, яка проявляється у всіх чуттєвих і нечуттєвих сутностях, є проєктованою «силою» чи «волею» Шиви, чистим абсолютотом» [Abhayanaanda 2000, 176–177]. Для тантричного богослов'я і його послідовників Шакті як божественна енергія є водночас божественною матір'ю

всього у світі. Вона присутня у кожній молекулі, у кожному атомі, у всіх речах, які утворюють світ. Вона є причиною всього, що є. Вона як проявлений Шива (чи Брахма) наповнює кожний елемент світобудови¹⁸. Саме тому людина, яка сповідує тантризм, вірить у реальність світу, оскільки світ для неї не є ілюзією чи злом, а навпаки, світ – це живий прояв божественної присутності [Introduction 2001, 347–348]¹⁹. Шакті як божественна енергія є живою енергією, яка підтримує життя та існування всіх видів буття [Baudouin 1996, 71]. М. Еліаде наголошує на тому, що жіночий образ божественної енергійної сили втілює у собі як все, що незрозумілим для нас чином постає, вмирає і відроджується, так і всі існуючі таїнства творіння і буття [Eliade 1990, 203]. Отож Шакті є таємничим джерелом походження життя [Baudouin 1996, 34]. У *Парамарти-сарі* зазначається: «У всіх цих формах є лише один Господь, який просвічує свою власну природу. Справді, не існує жодної іншої причини всіх проявів, окрім його волі (Шакті), яка дає існування всім світовим насолодам, як також і звільненням» [Abhayanaanda 2000, 179]. Про таємничу ідентичність Шиви і Шакті читаємо у *Лінга Пурані*: «Істинно, не існує різниці між [...] Шакті і [...] Шивою. Одне вміщує два аспекти; і у цьому немає сумніву» [Abhayanaanda 2000, 179].

М. Еліаде зазначає, що в уніфікації цих двох полярних принципів (Шива і Шакті) тантричне богослов'я перевершує всі протилежності буття [Eliade 1990, 135]²⁰. Такий амальгамуючий атрибут Шакті-енергії є найважливішою характеристикою тантричної онтології, антропології і сотеріології. Божественна енергія є фундаментальною інтегруючою силою на різних рівнях макро і мікрокосмосу, матеріальних і духовних законів та принципів. Б. Бодуїн висвітлює цей головний аспект тантричної парадигми богомислення таким чином: «Не існує нічого у Всесвіті, що не знаходить свого зв'язку у людині. [...] «Мале буття» є подібне до «великого буття». Кожний принцип, всі енергії, всі вираження і прояви чогось одного знаходять свій зв'язок в іншому» [Baudouin 1996, 68].

Шакті як божественна енергія

Існує багато визначень і характеристик поняття Шакті. Ми вже розглядали головну

інтерпретацію цієї найважливішої тантричної богословської концепції. Глянемо на цю доктрину глибше, особливо під її «енергійним» кутом зору. Як ми попередньо згадували, божественна енергія є головним поняттям всього тантричного руху. Шакті – сила, потуга, творча сила божества. Вона розглядалась як жіноча за характером і часто описувалась у персоналізованій формі як дружина Бога чи як сама Богиня [Karel 1994, 149]. Шакті є персоніфікацією первинної енергії Господа, якою він творить, зберігає і руйнує Всесвіт [Bansi 2001, 440]. Як зазначає Г. Зіммер, Шакті – це «первинне втілення трансцендентного принципу і як така вона є матір'ю всіх імен і форм». [Zimmer 1951, 569]. Згідно з А. Паду, Шакті – це здатність до продукування ефекту. Через Шакті, творчу енергію, динамічну і активну силу, Бог творить, надихає, оберігає і поглинає світ, всі існуючі форми буття, які з'являються як прояви божества чи божественної енергії [Zimmer 1951, 563]. Після творення первинна сила «поселилась» у самій світобудові. Ця предвічна сила є вічно у гр²¹. Вона витворює феноменальний світ і розповсюджується у ньому. Бог через Шакті-силу є вмістилищем цілого Всесвіту і того, що вміщається у ньому [Zimmer 1951, 566].

У тантричному понятті «Шакті» божественна благодать (*anugraha*) розглядається як один аспект божественної енергії. Вона називається «сходженням енергії» (*shakti-pāta*). Божественна енергія виявляє свою активність (*pancakrtya*) у декількох напрямках: творення (*srsti*), збереження (*sthiti*) і космічне поглинання (*samhāra*), затемнення (*tirodhana*) і благодать (*anugraha*). Це всі творчі дії божественної енергії. Розрізняють два види божественної енергії: 1) енергія активності (*kriyā-shakti*), яка є волею космічного буття Вішну і єдиною інструментальною причиною світу; 2) енергія виникнення (*bhuta-shakti*), матеріальна причина світу, яка також є різномірною. «Сила Шакті є коренем всього існування. Це від Шакті світи розвинулися; це завдяки Шакті вони підтримуються; і це у Шакті вони остаточно розчиняються. [...] У [...] лоні Шакті є матриця Всесвіту, яка [...] є потенційною і прихованою, як вогонь прихований у дереві. Так і Шакті – це єдність, яка має характеристику подвійності [...] поляр-

ності. Від бездонного нутра Парабрахмана чи Шакті виникає Всесвіт, і в це нутро він береться назад. Шакті – це подвійна сила: доцентрова і відцентрова» [Introduction to Tantra 2001, 351].

Шакті, яка себе проявляє як сила Бога, є джерелом богослов'я і практики богопоклоніння, молитви і прослави. Коли подвижник досягає Шакті, він досягає самого Бога. В осмисленні природи божества ідея Шакті-сили для адепта Тантризму є певним провідником. Дуже важко тим, хто не вірує в Шакті, прямувати від фізичного до духовного плану існування. Не існує зв'язку, який би поєднував ці дві площини разом. Проте для тих, хто поклоняється Шакті, немає з цим труднощів. У всіх планах існування він знаходить одну всепроникаючу силу [Introduction to Tantra 2001, 358]. Неможливо вийти поза сферу впливу Шакті. У всіх площинах людського буття, навіть у медитації і спогляданні, кожна людина рухається у сфері Шакті, у її силі [Zimmer 1951, 563]. Один тантричний письменник писав: «Де були б Вішну чи Крішна без Шакті (сили)? Шакті [...] як [...] посередника від найвищого Бога до найнижчого атома. Були б, але мертвою інертною масою. Це Шакті, яка є життям, розумом і свідомістю. Немає жодного способу існування, що міг би бути вищий від цього» [Introduction to Tantra 2001, 354]. «Брахма, Вішну і Шива є досить безсилими для того, щоб виконувати відповідні їм функції без Шакті-сили» [Introduction to Tantra 2001, 357]. Це Шакті як сила творить, підтримує і бере назад у своє бездонне нутро численні світи у безконечному просторі. Вона є як самим простором, так і кожним буттям, що є у ньому. Від Шакті все походить, спочатку у духовному, тоді у небесному і далі у земному космогенезисі. У певному сенсі можемо тут говорити про сходження духу у матерію [Introduction to Tantra 2001, 354]. У Нірвана Тантрі зазначається, що «ідея творення постає від поділу Шиви і Шакті» [Introduction to Tantra 2001, 355]. Шакті – це жива і динамічна присутність і прояв Бога від його «найдалшого», схованого стану, до найменшого буття в атомі чи елементарній частинці. Отже, ким чи радше чим є Шакті-енергія? «Вона – розум; вона – сон; вона – пильність; вона – голод; вона – спрага; вона – тінь; вона субстанція; вона – сила; вона – безсилля;

вона – милосердя; вона – співчуття; вона – сором'язливість; вона – мир; вона – повага; вона – краса; вона – потворність; вона – добробут; вона – лихо; вона – пам'ять; вона – істина; вона – неправда; вона – добро; вона – зло; вона – скупість; вона – задоволення; вона – мати; вона – помилка; вона – чесність; вона – ілюзія; вона – реальність; вона – сила чуттів; вона – незнання; вона – пізнання; вона – таємниче розподілення подвійної сили, від одної з них здійсмається Всесвіт та інше, водночас вона є також тим, що забирає його назад; вона – зміна на краще і на гірше; вона – натхнення і дихання; вона – діастола і систола Всесвіту; обидві доцентрові і відцентрові сили присутні у ній» [Introduction to Tantra 2001, 355–356]. Три аспекти Шакті утворюють індійську трійцю: воля (*icchāshakti*), виконання (*kryāshakti*), пізнання (*Jnāna-shakti*). Є три сили, які спрямовують еволюцію, підтримання життя і згорання Всесвіту [Introduction to Tantra 2001, 355–356]. Один тантричний письменник, підсумовуючи центральне сотеріологічне значення Шакті-енергії у богослов'ї тантризму, захоплено виражає це так: «О Деві! Без пізнання Шакті *мукті* (звільнення) є просто насмішкою» [Introduction to Tantra 2001, 463]. Тому у Тантризмі важливим є гносеологічний вимір у розумінні Шакті-енергії, який прямо пов'язує звільнення людини від міри пізнання нею Шакті як божественної енергії.

Шакті-енергія як слово і звук

А. Паду [Padoux 1963] представляє ідею «слова» як силу чи енергію, яка також може використовуватися людиною у її сходженні до містичного пізнання²². Для Тантри типово представляти слово (чи, точніше, енергію-слово) як «інструмент», «засіб» діяльності. Тантризм розглядає звук як перший прояв Шакті, який є беззвучним звуком. Природа цього звуку (безпричинна причина багатоманітного Всесвіту) є абсолютно відмінною від природи звуку, який є результатом матеріальних вібрацій. Від духовного звуку походить три сили: сила пізнання (*Raudri-Rudra-fire-Tamas*), сила волі (*Jyestha-Brahma-Moon-Rajas*), сила спричинення (дії) (*Vama-Visnu-Sun-Sattva*) [Introduction to Tantra 2001, 358].

Енергія як слово має різні аспекти. Найважливіше вживання цього поняття у тан-

тризмі, як і у ведичній філософії, полягає у розвитку ідеї пізнання реальності як антропокосмічного співвідношення. Божественна енергія (*shakti*), окрім того, що є словом (*vāk*), є також свідомістю (*cit, samvid*), диханням і життєвою енергією (*prāna*). Немає абсолютного поділу між людською і космічною енергією, між життєвою і фізичною (чи духовною) енергією. Радше навпаки, є безперервна тяглість і гармонія між ними. Всі процеси енергії-слова можна розглядати однаково як щодо людини, так і Космосу [Padoux 1963, 12]. А. Паду підкреслює, що слово у певному значенні є субстанцією, чи посередником звільнення, завдяки якому людина може досягнути джерело всього буття. Блискання вільної божественної сили і божественної щедрості первинного слова є спонтанним [Padoux 1963, 13]. Як зазначає Абгінавагупта: «Промовлене слово має походження у часі (і часто персоніфіковано), є творчою силою, енергією (*shakti*) одночасно космічною і людською. Людина може оволодіти ним за посередництвом формул (*mantra*), [...] через які вона рівняється з богами чи першим творчим принципом» [Padoux 1963, 16].

Ми можемо знайти таке саме розуміння «слова» в *Араньяках*, найдавнішій книзі *Упанішад*. У цьому ведантичному джерелі ціла космогонія базується на силі божого слова²³. Брахман з'являється як містичне слово (*vāc*) (жін. рід.), повнота божественної енігми [Padoux 1963, 20]. У десятому гімні *Pigvedu* слово підноситься як верховна сила: «Я є [...] перший. [...] Кого я люблю, того я роблю сильним, носієм мантри, яскравістю, мудрістю. [...] Я наповнив небо і землю». Слово перевершує все, воно є джерелом творіння багатоманітності форм Всесвіту. Такий статус слова базований на його активній і динамічній природі. Саме завдяки силі святого слова Індра стає великим (*bhuvastvam-indra brahmanā mahān*)» [Padoux 1963, 21–22].

Vāc не лише є типом священного слова, а й верховним словом і всемогутньою діяльністю, поєднаною з Брахманом. Слово і Брахман представлені у гімнах *Pigvedu* як всюдисущі: *yāvad brahma visthitam tāvalī vāk*, «таким величним, як Брахман, який поширюється, є слово». Субординація слова щодо Брахмана інтерпретується у сенсі їхнього прирівнювання: *brahma vai vāk*²⁴.

Проте лише з розвитком тантричної думки верховенство слова осмислюється у контексті нового, енергійного значення. Цей інноваційний підхід має прямий зв'язок з поширенням богослов'я божественної енергії (*shakti*) [Padoux 1963, 17]. Поступово у богословському розвитку «слово» привінюється до енергії Шиви, і відповідно між божественною енергією і словом не робиться різниця [Padoux 1963, 18]. Вони однаково представляють образ живої енергії у житті людини і цілого Всесвіту. Таке захоплення словом і його уподібнення з Брахманом знаходимо також в *Атхарваведі*, у якій постійно наголошується на тому, що сили, які оживляють космос, є тими самими, що й сили, які оживляють людину [Padoux 1963, 35]. Важливість слова стосується у першу чергу сотеріологічної сфери. Через божественне слово як божественну енергію і навіть як первинний принцип людина, уподібнюючись до божества, може досягти звільнення-спасіння. Сила слова стає одним з найвідповідніших засобів досягнення єдності з божественним буттям [Padoux 1963, 19]. Головною причиною вивіщення слова є новий наголос на його розумінні у тантричному богослов'ї. Слово вже інтерпретується як активна, динамічна і всюдисуща божественна сила, яка пронизує і підтримує всі види буття. Саме тому *vāc* називають «верховним божеством, що спрямовується брахманом (*iyam yā parameshthīnī vāg devī brahmasamśītā*)» [Padoux 1963, 23]. Це слово з'являється як творча енергія (*Shakti*) й активний домінуючий принцип, який все просвітлює і живить²⁵. Слово змальовується як божий співробітник, як сила, яка, з одного боку, ідентична Богу, а з другого боку, підпорядковується йому. Священне слово є первинним і всемогутнім. Воно є фундаментальною причиною початку світу [Padoux 1963, 25–26]. Первинний принцип у Тантрі уподібнюється до верховного слова (*parā vāk*) [Padoux 1963, 54]. Отож слово (*vāc*) є божественною енергією, яка є головною творчою силою і перебуває у єдності з Господом як отцем всіх видів створеного буття. Господь проявляє свою творчу силу завдяки слову [Padoux 1963, 24].

А. Паду підкреслює мікро-макрокосмічну однорідність у тантричному богослов'ї: людське і божественне буття та їхні енергії мають одне походження²⁶. Божественна

енергія як енергія слова пронизує увесь Всесвіт. Така ідентифікація веде до розвитку космізації і обоження людини. Адепт тантризму через посередництво божественної енергії-слова є одночасно людиною, світом і божественним буттям [Padoux 1963, 48–49]. На основі богослов'я божественної енергії-слова, яка об'являється в іманентності світу, розвивається богослов'я мантри²⁷, і особливо містична концепція складу «ом»²⁸. Найглибше значення (*vācaka*) божественного слова є фонічна форма чи енергія звуку. Первісне слово є невіддільне від божественної природи, і мантра уподібнюється до нього. Водночас це слово, як і сама божественна енергія у тантричній традиції, є одвічною звуковою енергією (*vākśakti*), яка поширюється у всьому Всесвіті. Ця енергія, об'являючись, перебуває у процесі розвитку і трансформації залежно від специфіки кожного виміру Всесвіту. Процес творення-еманації ґрунтується на слові, яке з'являється перш за все як первинна сяюча вібрація резонансу (*nāda*). Це – найглибша і найчистіша звукова енергія, яка через динамічний процес трансформації, згущення і концентрації стає основою (*bindu*) для народження і формування світу, людини і мови [Padoux 1963, 51].

Як вже було зазначено, природа цього процесу одночасно має космічну і людську вартість. Більше того, спосіб динамічного руху енергії має дві сторони: еманційну (творення) і повернення до джерела (абсорбування). Цей рух спрямовує порядок звичайного життя і є справою людського спасіння-звільнення. Шива як первинний принцип для тантричного богослов'я є світлом свідомості (*cit*), трансцендентним світлом, чи свідомістю (*prakāśavimarśamaya*). Шива одночасно має дві реальності: абсолютно нерухоме буття і сяяння (*sphurattā*). Шива – це сяюча вібрація (*spanda*), енергія (*shakti*), яка оживляє пульсацію, послідовний рух божественного розповсюдження (*sankoca-vikāsa*) [Padoux 1963, 68]. На найвищому рівні цей рух має неймовірно глибоку природу чистої дії. Він є джерелом будь-якого іншого руху (*spanda*). Він є *shiva* і *shakti*. Проте, як зазначається в *Paratpṛimūhika Vivarana*, цих два виміри божественного буття є абсолютною цілісністю і нероздільністю (*na hi śaktih śivāt bhedam āmarśayet*) [Abhinavagupta 1918, 3].

Верховне слово (*paravāk*) дуже близьке до чистої і трансцендентної тиші первинного принципу. Слово підлегле цій тиші. Рух прояву слова, чи енергії звуку, можна охарактеризувати трьома аспектами, які представляють різні точки зору на божественний прояв: як екстеріоризацію, прогресуюче згущення енергії слова і як фонічну енергію. Для Тантри енергія (*shakti*) Шиви є предвічним резонансним вібруванням [Padoux 1963, 73].

Кундаліні Шакті

Кундаліні («згорнений кільцем, змійовиком») – це духовна потуга людини, яку часто називають *кундаліні Шакті* [Introduction 2001, 361]²⁹. Згідно з тантричною антропологією вважається, що вона скручена кільцем в основі спини (у тонкому тілі). Коли ця енергія активована за допомогою технік *кундаліні йоги*, то вона піднімається вздовж хребта через центральний канал (*susumna nadi*) і пробуджує на своєму шляху шість духовних центрів (*chakras*). Остаточно вона досягає сьомого центру, який називається «тисячопелюстковим лотосом» (*sahasrara padma*), що міститься на вершині черепа чи понад ним. У цьому місці, що є вершиною послідовності, людина і божественна енергія зустрічаються, і як наслідок відбувається просвітлення [Karel 1994, 92]³⁰. Цілісність людської природи полягає у її енергійній комплексності. Кожна енергія циркулює через енергетичні канали (*nādi*), які утворюють надзвичайно складну мережу каналів. Така енергетична мережа у кожній людині є основою послідовних припливів і відпливів життєдайної енергії. У Тантрі є два типи *nādi*: 1) матеріальний і видимий, який є близьким до людського тіла: вени, артерії, нерви; 2) глибший, невидимий і нематеріальний. Існують тисячі таких духовних каналів, чотирнадцять з яких є найважливіші, а чотири *nādi* відіграють роль верховних шляхів. Центральний канал – це *Sushumnā*, який також називають «середнім шляхом» чи «царським шляхом». Це найглибший і найрозвинутіший *nādi*. Його місце розташоване у хребті, і він містить два концентричні канали: *vjriṇi* і *chitrini*. Центральний канал є визначальним «коридором», по якому підноситься енергія *kundalini-Shakti* від першої до сьомої *чакри* [Padoux 1963, 75–81].

Як ми вже бачили, сутнісною характеристикою тантричного богослов'я є однорідність між божественним буттям, людиною і Космосом. Божественна, життєва енергія зв'язує мікро- і макрокосмос в один цілісний і єдиний світ [Padoux 1963, 35]. Сили, що оживляють Всесвіт, є тими самими, що й сили, які оживляють людей. Ці сили (чи енергії) означаються у тантризмі за допомогою *кундаліні*, яка виступає як жива енергія і слово. Отож *кундаліні*-енергія виконує функцію мосту між *Шакті*-енергією і людиною. Водночас *кундаліні* є ідентичною з божественною енергією (*Shakti*). Таким чином, можна говорити про існування двох «різних» типів динамічних рухів: божественного і людського, які одночасно залишаються ідентичними. *Кундаліні*-енергія займає обов'язкове місце у містерії онтологічної єдності згаданих двох вимірів. Проте це є квазієдність, з тієї причини, що неможливо мати «повне» сутнісне злиття трансцендентності божественного буття та іманентності людини [Padoux 1963, 73].

Кундаліні відкриває можливість для людини бути в життєдайному зв'язку з універсальною божественною енергією, яка веде до спасіння-звільнення в єдності з енергією божественного буття. Динамізм *кундаліні*-енергії відкриває можливості мікро-макроекосмічного взаємовідношення [Padoux 1963, 109]. З точки зору співвідношення із всюдисущою *Шакті*-енергією *кундаліні* також є творчою і репродуктивною енергією. У тантричному тексті *Siddhīprāi* зазначається, що «*кундаліні* перебуває у центрі тіл всіх живих сутностей» [Siddhītrayī 1921, 40]³¹. Проте така іманентність двох енергій не є перешкодою для *кундаліні-Шакті* бути верховною, божественною і космічною енергією.

Іншим аспектом *Кундаліні-Шакті* є розвиток звукової енергії. Розвиток цієї сторони божественної енергії має місце від первинно схованого стану до з'явлення найпримітивнішої природи емпіричного звуку [Padoux 1963, 110]. Тантрична думка дає цій енергії такі характеристики, як верховна, тонка, вільна. Вона оточує ділянку серця³².

А. Паду, базуючись на тантричних текстах *Siddhīprāi*, подає опис ролі *кундаліні* у різних сферах макро- і мікроекосмосу: «*Кундаліні* є верховною енергією, єдиною із Шивою, вічною, всюдисущою, не підлеглою ні простору, ні часу і, проте, присутньою у всіх

людських тілах; вона, отже, є одночасно верховною і неверховною. Вона перебуває у нижніх колах, *mulādhāra*, всіх чоловіків, яскрава і подібна до спалаху, згорнена до себе самої, як спляча змія. У цієї блискучої богині, тоншої, ніж те, що є тонке, дружини Шиви, перебувають всі боги, всі *мантри*, всі *тамви* (тобто всі звукові енергії). Вона створена *śabdabrahman* [...]. У ній знаходимо енергійну тріаду сонця, місяця і вогню. Вона – все пронизує і є фонічною енергією, яка оживляє і творить Всесвіт» [Padoux 1963, 113]³³. Отже, *кундаліні* має два виміри: макрокосмічний і мікркосмічний. Вона проходить без переходу від одного до іншого. Ця енергія одночасно присутня в людині і у Всесвіті. Як сама Шакті, *kundalinī* є всюдишньою і творить три додаткові енергії: енергію волі, енергію пізнання й енергію дії, які мають установчий характер [Padoux 1963, 114].

Шакті як подих

Іншим важливим виміром божественної енергії (*Shakti*) є осмислення її як божественного життєдайного подиху (*prāna*), втіленого у живому динамізмі всіх сфер буття [Baudouin 1996, 72]. Поняття подиху є таким давнім, як і концепція життєдайної божественної енергії [Baudouin 1996, 36]. *Prāna* у *Bedax* представлена як подих космічного гіганта, який оживляє Космос. Космос змальовується як тіло і, навпаки, тіло як космос. Згідно з тантричною енергійною парадигмою існує п'ять головних подихів: *prāna*, *apāna*, *samāna*, *udāna*, *vyāna*³⁴. Ця енергія є свого роду «основоположним подихом». Всі процеси у людському мікркосмосі є енергійними процесами, у яких дихання відіграє одну з найважливіших ролей. Б. Бодуїн підкреслює, що «вдихання космічної енергії через легені» є «фундаментальною енергією для людини, її поживою». Існує «низхідна енергія, головною функцією якої є припинення діяльності і очищення. Це [...] подих усунення, відкидання, так само, як повітря, яке є скрізь і у той чи інший момент здійснює очищення людських тіл задля доброго їхнього функціонування» [Baudouin 1996, 72]. Окрім цього, існує уподібнення між божественним словом і подихом. У *Rigvedī* знаходимо порівняння *vāk* із вітром: «Це знову я, той, хто дихає, як вітер», «хто є паном всіх речей, все у ньому

має свою основу». Це вітер, який «проходить з ревінням через рослини» [Padoux 1963, 35].

Енергія подиху є первиною вібрацією (*spanda*), блисканням (*sphurattā*), яке виявляє творчу силу божественної енергії. Енергія звуку і слова розглядається як учасник природи подиху (*prāna*). Це значить, що поняття *prāna* у найзагальнішому значенні є життєвою енергією і основою життя для всіх видів буття [Baudouin 1996, 117]. Однорідність макро- і мікркосмосу стосується також руху божественного життєдайного дихання, поєданого з енергією слова³⁵. Окрім того, рух, який спричинює дихання, у найвищому значенні, часто змальовується як звукова енергія.

Шакті як Калі

У своєму дослідженні Л. Сілбурн [Silburn 1975] представляє іншу сторону енергійного богослов'я тантризму. На основі оригінальних текстів автор аналізує природу божественної енергії, класифікуючи її як енергію *Kali*. Згідно з Л. Сілбурном, є двадцять типів енергії *Kali*.

Srstikālī – творча енергія, чи енергія випромінювання, яка об'являє Всесвіт у своїй славі;

Raktakālī – енергія забарвлення, червона, чи захоплююча;

Sthitināśakālī – енергія, яка руйнує постійність і неперервність;

Yamakālī – енергія смертного сумніву;

Samhāarakālī – енергія поглинання;

Mrlyukālī – енергія, яка поглинає смерть;

Rudrakālī – енергія згортання і розчинення;

Mārtandakālī – енергія, яка поглинає сонце;

Paramārkakālī – енергія, яка поглинає мою діючу силу;

Kālāgnirudrakālī – енергія, яка поглинає обмежену сутність;

Mahākālākālī – енергія, яка поглинає універсальну сутність;

Mahābhairavacandograghorakālī – абсолютна свідомість [Silburn 1975, 157–190].

Автор змальовує *kālī* як найвищу божественну енергію у її п'ятивимірному бутті, яке включає «творення, постійність, поглинання, невимовний стан і сяяння» [Silburn 1975, 1]. Шива й енергія є одним неподіль-

ним цілим, як сонячні промені і сонце. *Kālī* постійно проявляється як творча енергія (*prāṇanāśhakti*), як функція чи процес руху життєвої енергії (*prāṇa*), або енергії життя (*prāṇavṛtti*); як енергія дихання, яка пронизує все (*vyāna*); як первісна вібрація (*spanda*). Шива, який має схований і об'явлений виміри свого буття [Silburn 1975, 117]³⁶, через диверсифікацію енергій проявляється у світі у багатоманітності своїх форм [Silburn 1975, 11–13]. У творі *Shrīkālīkāstotra Shivānandanāth* знаходимо молитовне прикликання божественної енергії, яке водночас розкриває її характеристики: «О богине (Калі/Шакті енергія), [...] слава твоєї формі без подвійності; твоєї унікальній множинності; вільна від змін, ти, витікаючи, пронизуєш Всесвіт; залишаючись чистою у всьому нечистому» [Silburn 1975, 103]. Концепція Калі-енергії також відповідає головним богословським рамкам тантричного осмислення взаємин між Богом і людиною, яке базоване на трьох головних вимірах: Шива, його енергія й особа людини [Silburn 1975, 27–28]. Інше тантричне джерело, *Kramastotra Abhinavagupta*, наголошує на тому, що множинність проявів енергії у Всесвіті виявляє божественну всюдисущість Шиви і його обожуючої активності у світі [Silburn 1975, 129]. В *Kramastotra* також наголошується на досконалому інтеграційному зв'язку між божественною енергією, людиною і світобудовою. *Kālī* пронизує (*mahāvūṛpti*) всю світобудову і відкриває для людського буття доступ як до повноти божества, так і до гармонії зі світом [Silburn 1975, 109].

Дуальність у єдності згідно з доктриною і практикою тантризму

Подвійність у єдності, чи «полярність», є визначальним принципом Тантри. Індійська *Sāstra* наголошує на тому, що Всесвіт розвинувся з однієї-єдиної причини і що ця причина одночасно має два виміри: іманентний і трансцендентний. Мікрокосмос у мініатюрі є тим, чим є макрокосмос. Розвиток походить від найвитонченішого до грубого. У «текучому» просторі землі домінує подібна подвійна сила, яка ритмічно спричинює обидві речі: відплив і приплив. Тантра наголошує на дуальності, чи, іншим словом, подвійності, у структурі всіх організованих

вимірів буття, включаючи структуру буття людини [Introduction to Tantra 2001, 358]. Тантра вибудовує свою доктрину на тому, що все організоване буття є структуроване як одне ціле у дуальній єдності.

Божественне буття є верховною недualityністю, яку можна виразити лише у термінах діаметральної полярності. Для Тантри є аксіоматичним те, що верховне буття є невимовним і поза спілкуванням. Це абсолютно трансцендентне буття є буттям «у собі». Творча, чи еманацияна, функція божественного абсолюту полярно протилежна до його статичного і динамічного аспекту. Тантричне богослов'я, для того щоб проілюструвати цю «полярність у єдності», вибрало парадигму чоловічого і жіночого начала у космологізованій версії природи Бога і Богині. Тантричні богослови приписують статичний принцип чоловічому началу, а кінетичний, динамічний принцип – жіночому, наділяючи жінку силою [Agehanandi 1993, 200]. Такі характеристики, як непорушність, статичність верховного принципу, мудрість, реалізація, блаженство і всі споріднені поняття духовної досконалості, характеризують статичну сторону божества (Шива). Натомість такі характеристики, як співчуття, метод, сила, енергія і споріднені терміни, належать динамічній стороні божества (Шакті) [Agehanandi 1993, 201]. Ілюстрацією такої полярної єдності між Шивою і Шакті, яка є символом космофії для тантристів³⁷, може бути образ богині Шакті, котра танцює на Шиві, своєму чоловікові. Саме тому у *Маганірвані Куларнаві* наголошується на тому, що центральною тезою тантризму є *shiva shaktivihīnah shavah*, тобто «Шива без Шакті – труп» [Agehanandi 1993, 202]. В іншому тексті це тантричне положення висловлюється так: «Якщо Шива поєднаний із Шакті, він може застосовувати свої сили як Господь; якщо ж ні, тоді Бог не здатний ворухнутися»³⁸. Отож схема тантричного богослов'я, яка виражає містагогічну дуальну єдність, така: суб'єкт – об'єкт; чоловіче – жіноче; Шива – Шакті; мудрість – сила; інертність, пасивність – активність. «Шива – Шакті» – богослов'я характерне цією дуальністю на рівні містичної практики, тобто в особовому духовному досвіді. Натомість на онтологічному рівні для тантризму характерний монізм.

Таким є тантричне вирішення проблеми антиномії між єдністю і дуальністю божественного буття.

Уніфікуючий аспект двох принципів підкреслює той факт, що по усій Індії, особливо на Півдні, присутнє гермафродитне представлення Шиви як Шакті, чи навпаки³⁹. У тантризмі існує поняття *Ārdhanārīśvara*, що означає: «Господь, котрий є напівжінкою». Водночас богиня Шакті є цілковито Шивою. У тантричній містичній поезії знаходимо такий текст: «Ти є тіло Шиви з сонцем і місяцем як парою твоїх грудей, тебе саму можна розглядати як бездоганну самість Бгави [тобто Шиви]»⁴⁰. «Від єдності Шиви і Шакті розгортається світ (*shivashaktisamāyogād jāyate srstikalpanā*)», – зазначається у тантричному творі *Kulacudāmani Tantra* [Govinda 1959, 99–104]. Роль, яку відіграє Шакті-енергія, можна підсумувати словами Н. Брауна: «Жіночий принцип, чи *shakti* (сила), персоніфікований як богиня *Devī*, є першим і верховним принципом Всесвіту. Він включає як духовний, так і матеріальний принципи і, отже, може бути зрозумілим як той, що вміщає обидві реальності – душу (*purusa*) і природу (*prakṛti*) – у системі *Sāṃkhya*. Як такий він може бути рівнозначним до нейтрального Брахмана монашої системи думки *advaita*. Жіночий принцип перебуває у зв'язку з чоловічим принципом, але чоловічий принцип завжди є другорядним і підлеглим жіночому, котрий творить Космос реалізацією своєї сили і є джерелом змін» [Brown 1958, 6]. Поняття «творить» не зовсім адекватне, оскільки концепції «творення» у сенсі «творення *ex nihilo*» в індуїзмі немає. Тому такі поняття, як «прояв», «еманація», можна використовувати замість «творення». Евані-Уветз зазначає: «Тантрична школа притримувалась того, що кожне божество, навіть верховне, має свою *shakti*» [Evans-Wentz 1960, 121]. На завершення подасмо текст М. Еліаде, який, осмислюючи *Hevajra Tantra*, детально описує фундаментальне положення тантризму:

«Цей стан єдності досягнуто через відкидання двох полярно протилежних понять: *samsāra*, космічний процес, і *nivṛtti*, абсолютне затримання всіх процесів. Перевершуються ці два поняття через усвідомлення того, що завершальна природа феноменального світу (*samkleśa*) ідентична з тією, яка є абсолютною (*vyavadāna*). Звідси реалізується синтез між поняттями формального існування і несформованого існування. [...] Тантрист має справу з *sādhana* (духовною практикою); він хоче «здійснити» парадокс, який виражений у всіх образах і формулах стосовно єдності протилежностей, він хоче досягнути конкретного, експериментального пізнання стану недуальності. [...] Тантризм помножує пари протилежностей (сонце і місяць, Шива і Шакті і т.д.) і намагається «поєднати» їх за допомогою технік, які поєднують витончену фізіологію з медитацією» [Agehanandi 1993, 219–220].

Підсумовуючи, слід зазначити, що у тантричному богослов'ї і релігійній практиці не існує проблеми, пов'язаної з «онтологічною прірвою» між божественною трансцендентністю та іманентністю людини і світу. Ця давня філософська і богословська проблема успішно розв'язується тантризмом завдяки концепції про божественну енергію, незалежно від того, під яким поняттям чи іменем вона виступає: Шакті, Калі, кундаліні, божественний подих, слово чи звук. Концептуально тантризм завдяки «енергійному» підходу у богослов'ї, з одного боку, стирає грань між божественним і людським, а з другого боку, чітко наголошує на відмінності між іманентною динамікою божественної енергії, яка проявляється у багатоманітті світового буття, і божественним першоджерелом цієї енергії, яким є Шива. Така антиномічна «єдність у відмінності» зближує тантричний «енергізм» зі східнохристиянським вченням про божественні енергії, яке представлене патристичною традицією Візантії. Порівняльний аналіз цих двох підходів може бути предметом подальших наукових зацікавлень.

¹ С. Радхакрішнан також зазначає, що тантризм є «найбільш опрацьованим, найвпливовішим і, без сумніву, має найбільшу цінність із всіх релігій Індії» [Радхакрішнан 1993, 651].

² На думку В. Карела, Тантра (*Tantras*) означає «нитка» чи «нитки у ткацькому верстаті або тканині». Метафорично Тантра є провідною стежкою через лабіринт потоку переселення (*samsara*) у напрямку звільнення. Текстуальні джерела тантризму почали з'являтися близько VII століття н.е. [Karel 1994, 154–155].

³ В Кашмірі численні твори тантризму з'являються в VII–VIII ст. До цих писемних джерел належать *Шіва-Сутра Васугупти*, *Шіва-дриті Сомананди*, *Тантралока Абгінавагупти* і *Пратіябхіна-грдаіам Кшемарі* [Abhayana 2000, 176].

⁴ М. Еліаде наголошує на існуванні «можливих гностичних впливів» на розвиток тантризму. Він підкреслює можливість проведення паралелей «між тантризмом і великими західними містерійно-софіологічними течіями, які виникли на початку християнської ери як наслідок злиття гностицизму, герметизму, греко-єгипетської алхімії і традиції містерій» [Eliade 1990, 202].

⁵ Щодо значення соціальних і біологічних різниць у Тантрі Г. Зіммер пише: «Тантра перевершує обмеження соціальної і біологічної відмінності. [...] Завдяки проявам Шакті втаємничений повертає до свого становища у суспільстві. Світ potwierджується таким, яким він є, – не зрікаючись нічого. [...] Передумовою до втаємничення є справжня вищість над страхом і бажанням, і сам обряд є potwierдженням розуміння того, що все є божественним. Той, хто по-справжньому любить Богиню, залишається задоволеним з того, що вона дарує, не прискіплюючись до різних традиційних характеристик часу і місця, але, помічаючи божественну силу, з якою він сам ідентичний у сутності і у всіх улаштуваннях» [Zimmer 1951, 573].

⁶ Згідно з С. Абгаянандою, метою тантричних текстів є представити засоби, завдяки яким можна отримати досвід природи Бога як єдності божественного буття (*Shiva*) і його енергійних проявів у світі (*Shakti*) [Abhayana 2000, 180].

⁷ *Subspecie aeternitatis* – розгляд речей у відношенні до досконалості Бога (Спіноза) [Abrahams 1995, 26].

⁸ Інша інтерпретація: «дана реальність дії» чи «стосовно єдності і множинності дії».

⁹ Згідно з тантричним розумінням, божественні дії «полягають у внутрішньому і зовнішньому рівні» [Vrtti 2002, 189].

¹⁰ Через «ті речі», згідно з Абгінавагуптою, позначається те, що Господь проявляє і що він вже попередньо об'явив. Отож його діяльність прояву не є одноразовою, вона є послідовною і неперервною.

¹¹ У тантричному богослов'ї теїстична позиція практично просякнута абстрактним ідеалом безформного Брахмана (*nirguna brahman*) і прихильно ставиться до Брахмана у гунас (*saguna brahman*), або Брахмана як Господа, особового Бога. Пізніше тантрична думка представляється переважно у жіночому аспекті. Згодом природа Шакті була безпосередньо potwierджена. Розвиток тантризму підтримав повернення у популярному індуїзмі до осмислення сили у постаті богині Шакті, божественної енергії і матері, яка має численні імена – Деві, Дургā, Парваті, Умā, Саті, Падмā, Канді, Тріпура-сундарі і т.д. [Zimmer 1951, 568–569].

¹² Наприклад, верховна енергія Бога стверджується як серце у багатьох шляхах Тантри – *parasya sakir – Vividhaiva sruyate*. Ця енергія є *Adaya sakti* Тантри. Верховенство Шакті згадується також у *Tripuratapani*. Окрім того, у Магабгараті знаходимо вплив доктрини Шакті. Згідно з іншим поглядом, концепція Шакті походить з ведичної ідеї про сили (*shakti*) природи, з наголошенням на ведичних богах [Introduction to Tantra 2001, 93–98].

¹³ Про асоціацію між Шакті і божественною силою див.: [Das 1934].

¹⁴ З іншої точки зору, Шакті не є ні чоловіком, ні жінкою, а містить характеристики двох статей. Окрім того, в її недуальній природі є дуальна характеристика, тобто певна полярність. Див.: [Introduction to Tantra 2001, 352].

¹⁵ М. Еліаде подає міф про народження Шакті, який є дуже важливим для розуміння ролі, яку Богиня відіграє в містицизмі індуїзму: «Страхітливий демон, Магіша, погрожував Всесвіту і навіть існуванню богів. Брахма і весь пантеон звернулись до Вішну і Шиви за допомогою. Охоплені гнівом, всі боги випустили свої енергії у формі вогню з їхніх уст. Язика полум'я об'єднались у вогненну хмару, яка остаточно набрала форму Богині з вісімнадцятьма руками. Це і була богиня Шакті, яка успішно знищила Магішу і таким чином врятувала світ» [Eliade 1990, 203].

¹⁶ Як зазначає А. Паду, одна з тантричних праць побудована як діалог між Господом і його енергією [Padoux 1963, 52].

¹⁷ Специфіка тантричної богословської концепції полягає у тому, що Тантра гармонійно збалансовує ведантичний монізм і дуалізм. Основною ідеєю є прагнення досягнути звільнення методом пізнання моністичної істини через дуалістичний світ [Introduction 2001, 57].

¹⁸ Стосовно цього Б. Бодуїн зазначає, що енергії представлені одночасно як космічні сили макрокосмосу і функції людського буття [Baudouin 1996, 32].

¹⁹ Як наголошує Г. Зіммер, Тантра, як і популярний індуїзм, приймає істину *Advaita Vedānta*, але робить наголос на позитивному аспекті *māyā*. Світ є нескінченним проявом динамічного аспекту божества, і тому він не повинен бути знецінений і відкинутий як страждання і недосконалість. Навпаки, пронизаний сяянням зсередини, він повинен святкуватися і з розумінням досвід-

чуватися. Саме тому ми можемо прочитати: «Я бачив слабкого чоловіка перед храмом Калі; але у ньому я також бачив віруючу силу божественної матері» [The Gospel of Sri Ramakrishna 1942, 345–346]. Послідовники тантричного богослов'я не вважають, що світ є ілюзорним. Для них Всесвіт – це маніфестація божої сили і слави. Бог створив все це – небо, зорі, місяць, сонце, гори, океан, людей, тварин. Він утвердив свою славу. Він перебуває у людях, як у їхніх серцях, так само і «ззовні» [Zimmer 1951, 562, 570].

²⁰ Б. Бодуїн зазначає: «Тантризм стає пунктом єдності, мостом між найабстрактнішими концепціями і матеріалізаціями, які найбільш втілені у конкретне. Це свого роду зв'язок, який дозволяє воз'єднати всі сили і всі енергії в одному, чим досягається звершення повноти блаженства» [Vaudoïn 1996, 68].

²¹ Ідея тасмничої гри, чи сили космічного танцю (*līlā*) неперервного творення, яке здійснює божество у формах світу, є фундаментальною для тантричного бачення. Шакті як божественна енергія творить, зберігає і руйнує у грі.

²² Згідно з Тантрою звуки, літери алфавіту проявлені у божественній колісній космічної божественної енергії (божественної матері). Тантризм наголошує на тому, що божественна матір співає симфонію Всесвіту, початком якого є творення і завершенням – розчинення світу. Звуки, як найбільш відповідні, осяйні і хроматичні, є живими енергіями, які людська думка спонукає визирати через звукові органи. Див.: [Introduction to Tantra 2001, 364].

²³ Про співвідношення між силою і словом у ведичній думці див.: [Renou 1955, 1–26].

²⁴ Субординація слова щодо Брахмана не залишається менш важливою у тій мірі, в якій субординація висловлюваного – щодо невимовного, проявленого до непроявленого. Див.: [Padoux 1963, 20–21].

²⁵ В одному з гімнів *Пуруші* читаємо: «Від нього народилась енергія (творча), від енергії народилась людина» [Padoux 1963, 23].

²⁶ Існують поняття *akula* і *kula*, які одночасно представляють найвищу трансцендентну божественну енергію і стан єдності між учнем і цією енергією [Padoux 1963, 58].

²⁷ А. Паду, змальовуючи однорідність між такими поняттями, як всесвітня енергія, свідомість божественної енергії і мантра, зазначає: «Кожна мантра, будучи звуковим аспектом універсальної енергії, реально сполучається на рівні свідомості і також на рівні космічних процесів. Таким чином, уподібнюється одночасне поширення енергії на площину людини і площину вселенську. [...] Мантри, беручи участь у божественній енергії, концентруються в ній. Це те, що виражається словами, коли говорять, що кожна мантра є вона [Шакті-енергія]» [Padoux 1963, 50].

²⁸ А. Паду наводить текст *Катха Упанішад*, підкреслюючи, що у тантричній думці цей склад – це все. Те, що має буття, те, що є, те, що буде, все це є фонема *ом*. [...] Цей склад є насправді Брахманом, цей склад є верховною сутністю. Коли приймаємо з розумінням цей склад, все, що бажаємо, є в ньому» [Padoux 1963, 30]. В іншому місці читаємо: «*Ом* є саявом Брахмана» [Padoux 1963, 31]. А. Паду зазначає: «*Ом* [...] має цінність одночасно космічну і людську, пов'язує піднесенням цієї життєвої енергії людське і космічне, [...] веде світ до трансцендентного абсолюту». У *Праїшна Упанішад* читаємо: «Насправді, о *Сатіяк'ама*, склад *ом*, – це Брахман нижчий і вищий. [...]» [Padoux 1963, 31–32].

²⁹ Поряд з тим, що *Кундала* має значення скрученої у коло (змії), *Кулакундаліні* означає духовну силу (космічну матір), яка творить Всесвіт імен і форм, спіралеподібно оточуючи його. Вона є слово (*cit*) свідомості, яке є засобом *Prakṛti*. Вона є звуком, бо перший прояв *Prakṛti* – це звук, який є життєдайним пізнанням і духовним світлом. Вона є одним подихом, одним життям. Вона – це вселенська свідомість, яка все пронизує, залишаючись не обмеженою ні часом, ні простором. Вона – верховна сила Брахмана. Від неї витікає Всесвіт, від найбільших світів до атома, і Всесвіт є під її контролем. Вона знає Всесвіт, але ніхто не знає її. Вона – втілення всіх сил, вона – витончена, велика, проявлена, безформна і водночас із формою [Introduction 2001, 361].

³⁰ Згідно з А. Паду, *кундаліні* – енергія, яка перебуває у центрі тіл живих сутностей і проявляється у формі фонем, котрі, формуючи звук, проявляють його у голосовий і зрозумілий спосіб емпіричного слова. Через посередництво *кундаліні* «великий» звук у своїх проявах поетапно сходить униз від богів до елементів земного світу і неживої матерії [Padoux 1963, 107].

³¹ Подаємо текст з *Siddhitrāyī* [Siddhitrāyī 1921, 40]:

tat prāya kundalinīrūpam prānīnām dehamadhyagam /
varnātmanā 'virbhavati gadyapadyādheditah //

³² Згідно з тантричною думкою, серце є Господнім місцем у грудях. Серце також уподібнюється до *parā vāk*, тобто джерела і основи слова-енергії.

³³ Тут А. Паду подає текст із *Siddhitrāyī*, I, 51–57 [Siddhitrāyī 1921, 43–45]:

tataś caitanyarūpā sā sarvagā viśvarūpinī /

śivasannidhim āsādyā nityānandagunodayā //
 dikkāḷādyanavacchinnā sarvadehānugā śubhā /
 parāparavibhāgena paraśaktir iyam smrtā //
 yoginām hrdayāmbhoje nrtyantay nityam añjasā /
 ādhāre sarvabhūtānām sphurantī vidyudākrtih //
 śankhāvarttakramād devī sarvam āvrtya tisthati /
 kundalībhūtā sarpānām angaśriuam upeyusi //
 sarvadevamayī devī sarvamantramayī śivā /
 sarvattvamayī sāksāt sūksmāt sūksmatarā vibhuh //
 tridhāmajananī devī śabdabrahmasvarūpinī /
 dvicatvarimśadvānātmā pañcaśadvānarūpinī /
 gunitā sarvagātresu kundalī paradevatā /
 vīsvātmanā prabuddhā sā sūte mantramayam jagat //

³⁴ Детальніше про це див.: [Feuga 1989].

³⁵ Тантричне богослов'я характеризує склад «ом» як результат єдності божественного слова і дихання. Див.: [Baudouin 1996, 36].

³⁶ Згідно з Абгінавагуптою, Шива має два типи буття: схований і об'явлений. *Le Pañcaśatika*, цит. там само, р. 117.

³⁷ На противагу такому недуалістичному богословському підходу і космології Тантри, філософія Самх'ї є радикально дуалістичною. Це ілюструє концепція Всесвіту, яка у доктрині Самх'ї складається з двох принципів: інертної природи (*prakṛti*) як активного принципу і принципу чистої свідомості (*purusa*). Все, що відбувається у світобудові, відбувається і через *prakṛti*. *Purusa* не діє – він є чистий свідок діяльності. Натомість *Prakṛti* (яка є вмістилищем всіх дій) не може діяти і нічого в ній не може статися у випадку, якщо *purusa* не буде там. Жоден філософ Самх'ї навіть не намагався пояснити цей парадокс [Agehanandi 1993, 204–205].

³⁸ «*Shiva śaktyā yukto bhavati shāktah prabhavitum / na cedevam devo na khalu kushalah spanditumapi / atastvāmārādhyam hariharavirancyādibhirapi / prānantum stotum vā kathamakṛtapunyah prabhavati. Saundaryalaharī*» [Brown 1958, 225].

³⁹ У тантричній літературі знаходимо декілька прикладів, у яких динамічна функція також приписується Шиві (чоловічому началу). Один з них можемо знайти у *Periyapurāṇam*, канонічному тексті тамільського шиваїзму. Водночас статична функція деколи приписується жіночому принципу, що можна побачити в останніх двох уривках з *Mārkaṇḍeya Purāna*, *Candīpāṭha* [Agehanandi 1993, 213].

⁴⁰ «*śarīram tvam śambhoh śaśimihiravaksoruhayugam / tavātmānam manye bhagavati bhavātanamanagham / atah sesah śesityayamubhaya sādharanatayā sthitah sambandho vām samarasaparānandaparayoh*» [Agehanandi 1993, 211–212].

ЛІТЕРАТУРА

- Радхакришнан С.* Индийская философия: в 2 т. Т. 2. Москва, 1993.
Abhayānanda S. **History of Mysticism. The Unchanging Testament.** Delhi, 2000.
Abhinavagupta. Srinagar, 1918.
Abrahams E.M. **A Comparative Survey of Hindu, Christian, and Jewish Mysticism.** Delhi, 1995.
Advaita of Sankara. Motilal Banarsidass. Delhi, 1975.
Agehanandi B. **Tantric Traditions.** Delhi, 1993.
Bansi P. **The Hindu Mind.** New Age Books, 2001.
Baudouin B. **Le Tantrisme. Une voie de libération immédiate.** Paris, 1996.
Brown N. **Saundaryalaharī / Harvard Oriental Series.** Vol. 43. Cambridge, 1958.
Das S.K. **Sakti or Divine Power. Evolution of the idea of sakti in Vedic literature.** Calcutta, 1934.
Eliade M. **Yoga, immortality and freedom.** Princeton, 1990.
Evans-Wentz W.Y. **The Tibetan Book of the Dead.** Oxford, 1960.
Feuga P. **Tantrisme. Doctrine, pratique, art, ritual.** St-Jean-De-Braye, 1994.
Feuga P. **Cinq Visages de la Déesse, Le souffle, le rêve, l'amour, la mort, l'initiation selon le tantrisme hindou.** Le Mail, 1989.

Govinda L.A. Foundations of Tibetan Mysticism. London, 1959.

Introduction to Tantra / G. Sastri (ed.), in 2 vol. V. 1. New Delhi, 2001.

Karel W. A Popular Dictionary of Hinduism. Curzon Press, 1994.

Mysticism and Yoga Tantra // **Encyclopedia of Indian Mysticism** (ed. S. Santideva), vol. 5–6, 1999.

Padoux A. Recherches sur la Symbolique et L'Energie de la Parole dans certains textes tantriques. Paris, 1963.

Radhakrishnan S. Indian Philosophy, in 2 vol. New York, 1951.

Renou L. Les Pouvoirs de la Parole dans le Rgveda // Etudes Védiques et Paninéennes. I. 1955.

Siddhitrayī / Utpaladeva. Srinagar, 1921.

Silburn L. Hymnes aux Kali la Roue des Energies Divines, études sur le Sivaisme du Cachemire école Krama. Paris, 1975.

The Bhagavat Gita / Radhakrishnan (trans.), G. Allen and Unwin Ltd. (ed.). London, 1967.

The Gospel of Sri Ramakrishna / S. Vivekananda (trans. and introd). New York, 1942.

Vrtti. Īśvarapratyabhijñākārikā of Utpaladeva / R. Torrella (ed. and trans.), XVI. Delhi, 2002.

Woodroffe J. Shakti and Shākta. Madras and London, 1929.

Zimmer H. Philosophies of India / J. Campbell (ed.). New York, 1951. (Bullingen Series XXVI).

Zimmer H. Myths and Symbols in Indian Art and Civilization / J. Campbell (ed.). Princeton, 1972.